

נסים רגז'אן: רעיון ונוציאות

מכשולים על דרך הריפורמה במצרים הנאצרית

"הירושה אשר ירשה המהפכה היתה קודרת ומעיקה, הן במנגנון הממשלתי ומצבו הן בתחום הריבוד המעבדי וכלליו... היה עלינו לגשת למיבצע במלוא הממדים המכוון לניסוח מחודש של הערכים ודפוסי החברה..."
גמאל עבד אל-נאצר, 16 באוקטובר 1961

"בין הרעיון למציאות", כתב ת. ס. אליוט באחד משיריו המהוללים ביותר, "נטוי הצל" — ואכן כבד מאד הוא הצל הנטוי בין האידיאלים הרמים של הסוציאליזם הערבי נוסח עבד אל-נאצר למציאות הנושנה, הקודרת של החברה והתרבות במצרים של ימינו.

בזמן שאינו רחוק ביותר היו המשכילים הערביים בכלל, והוגי-דעות מצריים בפרט, מתלוננים שאין מאפשרים להתקדמות החמרית להדביק את התסיסה הרוחנית הגוברת והולכת בחברה המוסלמית, ואת הקולר היו תולים בתככים אימפריאליסטיים אפלים ובנוקשותם של שליטים ריאקציוניים מקומיים. כיום, כאשר אנשים אלה עצמם, או תלמידיהם, הם בני-חורין פחות או יותר להוציא את רעיונותיהם מן הכוח אל הפועל, הקובלנה היא אחרת לגמרי; עכשיו אומרים לנו כי התמורה הרוחנית והתרבותית אינה מדביקה, ובעצם ממש מעכבת, את התהליך המהיר של הקמת אותה חברה של סוציאליזם, שוויון ושפע שדומה כאילו הכל נושאים נפשם אליה.

פאראדוקס מוזר זה הוא הטמון ביסוד הדבר שמשכילים ערביים מן השמאל — ומעטים מאד מהם יסכימו כיום להודות שאינם שמאליים — קוראים לו "הצורך בהעמקת הנסיון הסוציאליסטי". במצרים במיוחד מדגישים צורך זה תכופות. אפשר אמנם לראות באסלאם מעיקרו אמונה "סוציאליסטית"; אבל העובדה בעיניה עומדת שמערכת-המורשה של עמדות, הליכות ואמונות אצל המוסלמי בן-דורנו מנוגדת לעתים קרובות ניגוד קטבי לקצב ולמערכי-הנפש המערביים-במהותם שהם תנאים-מוקדמים להקמתה של חברה סוציאליסטית מודרנית.

אבראהים סעד אל-דין, שהיה בזמנו מנהל המכון-הסוציאליסטי-הערבי, מנה פעם ארבע עמדות נפשיות השליטות בקרב ההמונים המצריים ואשר לדבריו הן "סותרות במישרים את ערכי-היסוד של תמורה סוציאליסטית". ואלו היו אותן עמדות: (א) פ'אטאליזם; (ב) חוסר אמונה במדע ובגילוייו; (ג) עצלות וסירוב לשאת בעול דרישותיה של עבודה מאורגנת; (ד) דחיית כל תיכונן או ויסות של החיים, כגון פיקוח על הילודה.

בגילוי-לב הודה סעד אל-דין שאין הדברים אמורים סתם בהתנגשות בין היסודות הפרוגרסיביים ליסודות הריאקציוניים הישנים בחברה המצרית אלא המערכה חייבת להתחולל "בתוך שורות העם, במגמה להשפיע עליו, לתת לו חינוך סוציא-

ליסטי, ולעקור מן השורש את המושגים הישנים במוחותיהם ובלבותיהם" ("אל-פאתב", קאהיר, ינואר 1965, ע"ע 7-9).

תהום רבה פעורה אפוא בין שאיפותיו של משטר סוציאליסטי, שמאז אמצע 1961 נקט צעדים חריפים ומרחיקי-לכת לתמורה חברתית-כלכלית של אמת, ובין המציאות של עמדות נפשיות עתיקות-ימים, ארחות-חיים מסורתיים ותרבות שהיא סבילה במהותה. דבר זה העמיד בפני המשטר אתגר של ממש.

בקצרה אפשר להגדיר את הבעיה בוו הלשון: ניתנה לחברה המצרית אפשרות להשתחרר מן המסגרות של משטר נחשל, ספקי-איודלי ספק-רכושני; ניתן לה משטר המגלם את היסודות של צורת מימשל דמוקרטית, ייצוגית. אף-על-פי-כן אין המצרים יכולים להתברך בהנאות אלו מפני שהתמורה הנפשית מפגרת בהכרח אחר התכניות לשינויים חמריים-מוסדיים.

השאלה איך לטפל במעמד-הדברים הוזה מוסיפה להדאיג אנשים מסוגו של סעד אל-דין, הרואים חובה לעצמם להטיף להשקפה הסוציאליסטית. אבל דומה שהם עומדים בידיים ריקות מול אתגר שבמידה ידועה לא ציפו לו. במידה שאפשר לעמוד על הדעות הרווחות בנידון, דומה כי, בכללו של דבר, שלש הן הדרכים המוצעות לעמידה באתגר זה:

1. מאבק עם "הפיגור הרוחני" בקרב המשכילים.
2. מתן פירוש חדש לאסלאם במגמה להעלות את תכנו המתקדם, הסוציאליסטי-במהותו.
3. שיכתוב ההיסטוריה הערבית והמצרית באור חדש.

הזעקה נגד משכילים ריאקציוניים-כביכול, המסכנים להלכה את התמורה הרוחנית הנדרשת, אין בה רק משום ציד-מכשפות מקארטיסטי במהופך. הרבה מן הסופרים והוגי-הדעות הפועלים כיום במצרים גדלו והתחנכו בימי המשטר הישן, ורגשי-האהדה והנטיות האמיתיים שלהם אינם נתונים לפופוליוזם המחוספס של "הסדר החדש". דובריו של המשטר רואים בכך מכשול לחינוך סוציאליסטי של ממש. בפולמוס הנטוש בשאלה איך לכבוש את לבותיהם של המשכילים הממרים האלה היה מנהלו של המכון-הסוציאליסטי-הערבי—שלוחה של האיחוד-הסוציאליסטי-הערבי—מוכן להרחיק לכת עד כדי להטיף לאמצעים חקיקתיים ומינהליים, שתכליתם "למנוע הפצת רעיונות מסוימים—כגון אלה הקוראים לשיבה אל המשטר הרכושני או המטיפים בגלוי לאימפריאליזם 'רוחני'..." (ש.ם, ע' 9).

על הדעה הזאת, המרחיקה-לכת באמת, השיב פאמל זוהירי, עורך הירחון "אל-האל" ופרשן מדיני גלוי-לב, כי, להבדיל מן הכלכלה והבעלות הקרקעית, הרי אין זה שטח בו יכולים אמצעי-חקיקה להועיל (ש.ם, ע' 10).

עם זאת, הכל מבינים שבטרם יוחל בתהליך מעין זה יש להתאים את המחשבה הסוציאליסטית ולעבד אותה כדי להנחילה להמונים. סיגול זה—יש הקוראים לו "סיערוב" או "מיצור"—נהשב הכרחי מפני שהסוציאליזם גידולו בחברות שונות מן החברה הערבית. בנקודה זו מסכימים אפילו המשכילים של השמאל הקיצוני,

כגון מחמוד אמין אל-עלים, מוחמד עודא ואחמד עבאס צאלח, הדוגלים כולם בגישה מארקסיסטית. זה האחרון, עורך ירחון תרבותי חשוב, "אל-כאתב", גורס כי הדבר הקררי בפיו "מדע הסוציאליזם" הוא "מודרני מאד וזר לנו בתכלית"—ומשום כך עדיין הוא כספר החתום להמונים (ש, ע"ע 15—13). ובמיוחד כך הוא כאשר, כמו בכפר המצרי, בעלי-האחוזות והריאקציונרים מוכנים לנצל את מורשת האסלאם ואת המסורות וקשרי-הנאמנות המקומיים העתיקים כדי להרחיק את ההמונים מן הזרם החדש.

תיעוש ומחירו

אבל אין הקושי מצומצם לתחום הרעיוני. הנשיא עבד אל-נאצר, אף שהוא מגלה נטייה יתירה להתעסק בפולמוס עם האימפריאליסטים הריאקציונרים, הרי ב"אמנה הלאומית" הוא מצביע נכוחה על המכשולים המעשיים שבדרך המסע למודרניזציה. כך קובע הוא, בפרק המכונה "הגשמת הסוציאליזם ובעיותיה", כי הפעולה המהפכנית "צריכה להיות מדעית". המהפכה, מוסיף הוא ואומר, "איננה פעולה לפינוי הריסות העבר אלא בעיקר לבנין העתיד". ונאצר מוסיף:

"אם הותר המהפכה על המדע תיעשה סתם התפרצות עצבנית הנותנת פורקן לאומה, אך אינה משנה את מצבה. המדע הוא נשקו האמיתי של הרצון המהפכני. כאן מסתמן התפקיד הגדול שאותו צריכים לקבל עליהם האוניברסיטאות ומרכזי-ההשכלה בדרגים שונים... המדע הוא הנשק בו אפשר להשיג את נצחון המהפכה. רק המדע יכול לערוב לכך שהמסה-ההמשוגה בפעולה הלאומית תבאנה לידי התפתחות שתוצאותיה מובטחות. בלי המדע הרי המסה-ההמשוגה הן מגמות של אקראי שאולי פעם תצלחנה אך עשרות פעמים תכזבנה" (ה א מ נ ה, ע' 101).

בכך אין הוא אלא אומר, בשינוי-גירסה, שבלי לרכוש כשרים, שיטות ועמדות מודרניים, מדעיים אין כל תקווה להצליח במסע לתיעוש ולמודרניזציה. הבעיה, כמובן, איננה מיוחדת למצרים, וכבר עסקו בה הרבה והרבה הוגי-דעות ערביים, במיוחד בקשר לנושא התיעוש, שהרי מכל הגורמים שהערבים נוטים לתלות בהם את מצב הדלות והנחשלות היחסית שלהם, הבולט ביותר הוא בכורתה של החקלאות במשק שלהם. בדין או שלא-בדין משוכנעים הם כי את מעמד-הדברים הזה הנציחו במתכוון האימפריאליסטים המערביים, וכי לא תיתכן שום עצמאות של ממש בלי שתעבור החברה הערבית ממשק חקלאי בעיקרו למשק תעשייתי בעיקרו.

אך בעוד אשר כל אדם בעולם הערבי מדבר על ברכותיו של התיעוש, עדיין לא התפנה איש כמעט לחשוב רגע על סיפוניו האפשריים. אכן, ד"ר מוחמד כאמל עיאר, פרופסור לפילוסופיה בבית-המדרש-העליון-למורים בדמשק, משמיע אזהרה בעתה. הגם שהוא מקבל את התיעוש כתהליך שהוא לא רק בלתי-נמנע אלא גם רצוי, הגם שהוא רואה בו צורך להבטחה עצמאותם המדינית של הערבים, מתוך שהוא נותן בידיהם עצמה צבאית ומסייע להם לנצל את משאביהם ולהעלות את רמת-חיהם—בכל-זאת דומה כי אין ד"ר עיאר מרוצה מחוסר הפוננות, החמרית והרוחנית

כאחת, שמגלים הערבים עכשיו נוכח תהליך סוחפני זה ("אל-ערבי", כוויית, אוגוסט 1962).

ד"ר עימד, השואב מנסיגה של אירופה, מטעים את השפעתו העמוקה של התיעוש בחיים החברתיים, הפסיכולוגיים והמוסריים של המערב. המהפכה התעשייתית של אירופה, כותב הוא, שינתה את כל מתכונת היחסים שבין אדם למקום ובין אדם לחברו, דחקה אותו מן הכפרים אל מרכזי-החרושת העירוניים המלאים מפהלפה, ניתקה את קשריו החברתיים הישנים, חוללה תמורה גמורה במשפחה ובתפקידיה החברתיים והחינוכיים, ויצרה מערכת שלמה של מוסדות ומושגים חדשים. זאת ועוד: הואיל והתעשייה תלויה במידה רבה במדע ובמימצאיו, הרי אחת מתוצאותיה היא שעמדותיו של האדם נעשות אובייקטיביות יותר, ריאליסטיות יותר, ובסופו של דבר חמרניות ומיכניות יותר. לפיכך קיימת סכנה שמאין לו פנאי, ומתוך שיתקשה למצוא מנוח ושלנה לעיסוקיו הרוחניים, ייעשה האדם עצמו בעידן התעשייתי סתם בורג במכונה.

כדי להצליח בעולם הערבי, מוסיף ד"ר עימד ואומר, צריך התיעוש למלא בראש-וראשונה שלושה תנאים: יכולת טכנית, ארגון טוב, ותיכנון מספיק. פירושו של דבר למעשה שדרוש לו חומר אנושי טוב, אנשים המוכשרים להשתמש במכונות הנחוצות, לנצלן, להחזיקן, ואפילו ליצרן. תנאי-אב ליצירת חומר אנושי שכזה הוא להתרכז בהתמחות בענפים השונים של המדע והטכנולוגיה. דבר זה מחייב להקים מוסדות מיוחדים למחקר מדעי, בהם שוקדים משך שנים על תכניות-מחקר מתוכננות היטב. הוא מצריך גם "עבודה מדעית קיבוצית" בהשתתפות צוותים של עשרות, ואולי מאות אנשי-מדע. כדי שתהיה תועלת בצדן של תכניות קיבוציות אלו, כותב ד"ר עימד, הרי אנשי-המדע הלוקחים בהן חלק "צריכים להצטיין בעמדות מוסריות וחברתיות השונות מאלו של העבר... כגון התנזרות, חריצות ושיתוף-פעולה כן".

מובן, בכל אלה נועד תפקיד גדול ומכריע לחינוך. הארצות הערביות השונות, הזקוקות למספר גדל והולך של טכנאים, חוקרים, אנשי-מינהל, מדריכים, מנהלי-עבודה ופועלים מקצועיים, התרו בשנים האחרונות להתאים את רשתות-החינוך שלהם לצרכים האלה. דבר זה בא לידי ביטוי בעיקר בהתרכזות הגוברת בהכשרה מקצועית ובהקמת הרבה מוסדות-הכשרה, כמו גם בהנהגת שיטה של שוליות-תעשייה בבתי-חרושת ובמפעלים. כאן, מטעים ד"ר עימד, צריכים הערבים ללמוד מנסיגות של אומות אחרות. המוכיח שהכשרה מקצועית צריכה להתחיל בגיל 14-15, כשהתלמידים מוכנים מבחינה גופנית ושכלית לעבודה וללימודים. יתר על כן, יש להמשיך בהכשרה המקצועית עד למוסדות החינוך הגבוהים ביותר.

ואולם דבר זה מצריך ריפורמה יסודית בכל מערכת החינוך. היטב ידוע ששיטות החינוך המקובלות בעולם הערבי נוטות לשמרנות קיצונית, הואיל וראש מעייניהן להנחיל לתלמיד המורשה התרבותית של הערבים בפרט ושל האנושות בכלל. ואולם, "אם גם אין ספק בדבר ערכה של מורשה זו ובדבר הצורך לשמרה, אסור שתיעשה נטל ומכשול המונע אותנו מלהתאים את עצמנו לצרכי התקופה". תפקיד החינוך הוא

לעזור לדור הזה להסתגל לתנאים השוררים בתקופה תעשייתית, "ודבר זה פירושו שצריך לתת צביון מעשי לתכניות הלימודים הכלליות בבתי הספר בכל הדרגים". כן גם צריך החינוך הערבי לדאוג לכך שיקבלו התלמידים הכשרה שתעזור אותם למצוא ענין בצדדים המדיניים והכלכליים של חיי מולדתם.

ד"ר עימד מסכם ואומר שתפקידו של החינוך בתקופה של תיעוש הוא לשלב חשיבה מדעית עם כושר טכני, להעמיד תרבות שהיא הומאניסטית ומוסרית כמו גם מעשית וחברתית ברוחה—כל זאת כדי להכשיר אנשים המסוגלים להתקדם, ליצור וליהנות מן החיים (שם).

תחלואים דמוגרפיים

העובדה שהקשיים אינם רק רעיוניים או חינוכיים באפיים אלא גם גשמיים וממשיים מצטיירת מתוך בדיקת כמה מסימני החברה והמשק המצריים כפי שהם נראים לאנשי הרוח של המהפכה. למשל, הבעיה של עודף האוכלוסים הגדל והולך במצרים מצמיחה לפעמים הצעות פתרון נועזות למדי. אין מוציאים מן הכלל אפילו הגירה, בעיקר לארצות ערביות אחרות; היו שהטעימו כי יציאה כזאת של מצרים יכולה להביא לידי הגדלת השטח המעובד בסוריה ובעיראק פי־שלושה. בהרצאה שהשמיע באסיפה של סוציולוגים וסטודנטים בקאהיר בתחילת 1965 העמיד ד"ר מוחמד עלי עראפה, שהיה אז ראש ההנהלה של חברת הביטוח (הלאומית) "מיצר", את ההגירה בראש הרשימה של התרופות המוצעות לבעיית עודף האוכלוסים. שיעורו של גידול האוכלוסיה במצרים לפני מלחמת העולם השנייה, הסביר ד"ר עראפה, היה 1.3%—שהוא אחוז נורמלי. אך מאז עלה ל־2.4% והאוכלוסיה הנוכחית של מצרים תוכפל בתוך 30 שנה—ובכך תשים לאל בנקל את כל ההגדלה המתוכננת בייצור התעשייתי והחקלאי. יתר על כן, ב־1897, כאשר מנתה הארץ 9,715,000 תושבים, הסתכם השטח המעובד ב־4,943,000 פ"דאן; אולם ב־1961, כאשר מנתה האוכלוסיה 26,860,000, הסתכם השטח המעובד ב־5,828,500 פ"דאן בלבד.

תולים תקוות גדולות בסכר הגדול באסואן. אך לדעתו של ד"ר עראפה הרי עד שיושלם הסכר תגדל האוכלוסיה במצרים ב־9 מיליונים בקירוב, ואילו השטח הניתן לעיבוד יגדל רק ב־2 מיליוני פ"דאן. עם זאת סבור היה כי שיעור הגידול הנוכחי דורש עלייה שנתית של כ־10% במשאבים.

מחוץ להגירה העלה עראפה עוד כמה הצעות. למשל, על הממשלה להעלות את גיל־המינימום המותר לנישואי זכרים ונקבות כאחד. הצעה נועזת עוד יותר היתה להמתיק את העונש המוטל על רופאים הנתפסים בעשיית הפלות. הוא הביא לדוגמה את יפאן, שבה ההפלות הן מעשה שבכל יום, והמליץ גם על הגברת השימוש בגלולות למניעת הריון. כאשר העלו שומעיו הצעות שתחלק המדינה את הגלולות חינם לכל הנשים הנשואות, חישב ומצא כי צעד שכזה יעלה לאוצר בשבעה מיליוני ל"י לשנה. יתר על כן, 50% מנשי מצרים (שבעה מיליונים) הן בגיל הפוריות—ומתוכן חמישה מיליונים (70%) נשואות.

בעיה קרובה לזו, שהרבו להדגישה בקאהיר בחמש השנים האחרונות, היא הפער הגדול בין הערים לכפרים. שורש הצרה הוא בריכוז האדיר של הכנסות, משאבים וידע בערים הגדולות, בפרט בקאהיר, לרעתו של היישוב הכפרי. אלה המותחים בקורת על מצב־הדברים הזה מטעימים שאם הסוציאליזם קורא להפחתת ההבדלים המעמדיים, ובסופו של דבר לחיסולם, הרי מן הדין גם שיצמצם את הפער בין העיר והכפר. המספרים הבאים מדגימים את מידת חומרתו של פער זה:

קאהיר מונה 10.8% מכלל יושבי הארץ;
 27.4% מכלל העובדים במפעלי־הרושת המעסיקים למעלה מעשרה עובדים נמצאים בקאהיר. מכאן שלמעלה מרבע התעשייה כולה מרוכזת בבירה.
 בקאהיר דרים גם 30% מכלל עובדי הממשלה.
 אזורי קאהיר וג'ויזה מרכזים בתוכם 53% מן האגרנומים של מצרים, 48.2% מן הווטרינרים שלה, 52.2% מרופאים ו־58.7% ממהנדסים.
 בתחום הבנקאות והכספים, שוכנים בקאהיר 59% מכלל מוסדות האשראי הבנקאי של הארץ.

כל זה משתקף, כמובן, גם בתחום הצריכה: יושבי קאהיר צורכים 41.3% מכל הבשר הנשחט במצרים, והם מקבלים אחוז דומה לזה בבשר היבוא—המחסור הכרוני במונן מחריף שבעתיים את חוסר־האיוון הזה.

קאהיר ושאר הערים הגדולות נוטלות להן אפוא את חלק־הארי בכל—בלי שום יחס למספר אוכלוסייהן. בעלי־בקורת, רובם מן האגף השמאלי בדעת־הקהל המדינית במצרים, מטעימים כי יש בכך משום מכשול ממדרגה ראשונה לסוציאליזם ולקידמה, והם דורשים לנקוט אמצעים דחופים לתיקון המעוות.

מעמד האשה

שאר בעיות הניצבות בפני הגשמת הסוציאליזם הן סוציולוגיות יותר בטיבן, כענין הנשים העובדות במצרים, הביורוקרטיה הקופאת על שמריה, ו"המעמד החדש". ב־1964 היו הנשים, לפי האומדן, עשירית מכלל כוח־העבודה במצרים. הרי זה רחוק עדיין מאד מן המצב במערב, מקום שם 30% מכלל העובדים הן נשים—ורחוק עוד יותר מן המצב בארצות הגוש המזרחי, שבהן האחוז מתקרב ל־40. אולם לגבי מצרים אפילו עשירית זו היא התפתחות מהפכנית. משום כך מרבים לדון בה, ובוחנים בקפידה את המשתמע ממנה. עם זאת חלוקות עד מאד הדעות בנושא זה. אפילו בקרב הנשים עצמן.

ב־1964 ערך בית־המדרש לרפואה בעיר טנטה כנס לדיון ב"בעיות האשה העובדת". הוויכוחים היו לוהטים ונשמעו מלים של שימצה, שלפעמים נתלוו מהלומות—ולבסוף הוסקה המסקנה המרעישה שהאשה העובדת אינה כשרה לנישואים ואינה ראויה להיות עקרת־בית!

העתונות המצרית הגיבה בכוח וזעם על החלטות הוועידה ודיוניה. לפי כתבה נזעמת ב"רוז אל־יוסף" פתח אחד הנואמים בהביאו ציטטים מן הקוראן והמסורה בזכות האשה העובדת. כשהוסיף ומנה את הברכות שבנישואים עם אשה עובדת, אמר הדובר

שהעבודה מצילה את האשה הנשואה ממעשי איוולת וחסא במקרה שמת הבעל-המפרנס, שהיא עוזרת להבטיח את עתידם של הילדים, ושהיא הכרח שאי-אפשר בלעדיו להגדלת ההכנסה הלאומית בחברה סוציאליסטית.

אחת ההפתעות בוועידה היה נאומה של אשה שהיוזמים תיארוה כ"אחת המנהיגות של חופש-המחשבה", שהשיבה לנואם הראשון. היא היתה תלמידה במכון-הגבוה-למסחר, ובלשון שאינה משתמעת לשני פנים קבעה שמקום האשה הוא בבית. בהשמיעה שפע משפטים וחרוזים נדושים בנוגע ליפי האמהות, סיימה בקריאה להטט אל כל בנות-מינה "לחזור מיד הביתה... ולהניח את העבודה לגבר לבדו".

ברור שלא כך השקפתו של המשטר הנוכחי. ואמנם ד"ר חכמת אבורזייד, השר לעניינים חברתיים בממשלת מצרים, סבור כי העבודה היא לאשה "צורך ואישור לקיומה האנושי".

כנס נוסף, שאורגן על-ידי המיניסטריון של ד"ר אבורזייד, ניסה ללמוד את הנושא באופן מדעי, אך דומה כי נכשל מצד הממצאים הסטטיסטיים. כך, למשל, נערך מחקר בקרב 446 מורות, והתברר שמתוכן 76.7% רווקות, 19.3% נשואות ו-1.8% גרושות ואלמנות. מחקר זה, שאמור היה לעסוק בבעיות הדיור והתחבורה של הנשים העובדות באזורי קאהיר וג'יזה, העלה כמה מסקנות מרחיקות-לכת ביותר והגיש המלצות שאיש לא היה יכול לקבלן ברצינות. בתוך השאר דרש "לתכנן מחדש ערים ושכונות ישנות לבל יהיו משרדי הממשלה מרוכזים בלב העיר", והמלצה אחרת יעצה שהנשים תעבודנה באותה סביבה כבעליהן.

אבל נושא זה יש בו עוד צד אחד חשוב-דעתם של המעבידים עצמם על האשה העובדת. כדי לברר דעה זו נערך משאל ב-58 בתי-עסק ומוסדות, מן הסקטורים הפרטי והציבורי כאחד. התוצאה היתה:

- * 60% מבתי-עסק אלה יעדיפו להעסיק נשים בעבודות משרדיות וטכניות.
- * 31% רצו להגבילן לעבודת-כפיים בלבד.
- * 30% יהיו מוכנים להציע להן עבודה מיכנית בלבד.

באשר לכשרן ופריון-עבודתן של הנשים העובדות, העלה המחקר שב-40 מאותם 71 בתי-עסק נוטלות העובדות חופשה העולה על המגיע להן, ואילו בקרב הגברים רק 6% נוטלים חופשה יתירה. ב-34 מקרים נמצא שדרישותיהן של הנשים עולות על אלו של הגברים, וב-17 מקרים גילה המחקר כי מתעוררות בעיות מיוחדות עקב העסקתם של גברים ונשים באותם תפקידים.

לבסוף ניסה המחקר לברר מה השפעות הנישואים על הרגלי-העבודה והפריון של העובדות. רק ב-43 מבתי-העסק שנחקרו נמצא כי ייצורן של הנשים פוחת לאחר הנישואים; בעשרה מקומות נמצא כי שיעור הייצור לא השתנה כלל; ובחמשת בתי-העסק הנותרים נמצא שהייצור עלה לאחר הנישואים.

ואולם, יהיו אשר יהיו גילוייהם של סקרים אלה ודומיהם על דבר האשה המצרית העובדת, דומה כי משפט-קדום עמוק-שרשים עודו פועל לרעה. חרף כל מאמציהם של השלטונות, עדיין רבה הדרך לפני המהפכה הפמיניסטית במצרים.

הביורוקרטיה

אחת הבעיות הכרוניות ביותר של מצרים—הנוטה לעמוד לשטן על דרכה של כל רפורמה קיצונית—היא זו של הביורוקרטיה. משך חמש עשרה שנותיה של המהפכה לא היססו דוברים שונים של המשטר לעמוד על שחיתותה של הביורוקרטיה המצרית, אי-יעילותה ועצלותה הכללית, וכפי הנראה הוסיפה ללכת בדרכיה בלי שים לב לדרישות המהפכה לגישה מצפונית וראציונלית יותר אל משימותיה. עלי צברי עצמו, שהיה אז ראש הוועד הפועל של האיחוד הסוציאליסטי, התלונן בראיון ב"אל-אהראם" בסתיו 1963 כי יש אי-תאום גמור בין מוסדות הביצוע השונים של הארץ, בין הסך טור הציבורי וארגונו, ובין משרדי הממשלה הנוגעים בדבר. הקושי העיקרי, הודה צברי, הוא שמוסדות אלה, הנדרשים להתפתח ולהסתגל לתנאים החדשים שבארץ, לא די שלא עשו כן אלא שהם למעשה מכשולים על דרך הקידמה.

כמה וכמה פובליציסטים בקאהיר, שהתרשמו מן הבקורת העצמית הגלויה של צברי, ענו הד אחריו במתיחת בקורת חריפה על ה"סתירות" הנפוצות וקראו לחיסולן. בשבועון מדיני חשוב בקאהיר, למשל, יצא מחמוד מראגי למנות ולנתח את הסתירות האלו; הוא דאב על גילויים של אולת-יד וניסה להתחקות על מקורותיהם ("רוו אל-יוסף", קאהיר, 4 באוקטובר 1963).

לדבריו יש סתירה המצטיירת מדי-בוקר, "כשאנו פותחים את העתון שלנו וקוראים על המפעלים החדשים, המרפאות החדשות, בתי-הספר החדשים ובתי-החרושת החדשים הנפתחים והולכים ברחבי הארץ כולה". ואולם כאשר האזרח המצרי מחפש את הדברים האלה במציאות, לא תמיד הוא מוצא אותם: "מוצאים אנו כמה בתי-ספר שאינם מלמדים מאומה וכמה מרפאות שאינן נותנות כל טיפול". יתר על כן, אף כי "האמנה הלאומית" המפורסמת של נאצר מדברת על הסוציאליזם ועל מעלותיה של מנהיגות קיבוצית, מוצא מראגי שמוסדות המדינה "מתנהגים בצורה אינדיבידואליסטית וחושבים במושגים רכושניים". הוא מביע צער על העובדה שבעוד אשר תכניות ופרויקטים ממלאים את קאהיר סטאטיסטיקות שאפתניות, "הרי אם נפנה אל הארץ נמצא שלסטאטיסטיקה אין משמעות, לעבודה אין תוכן, הפקיד משולל אחריות מהפכנית האזרח טורח לחפש איזו פירצה אשר בה יגיע אל הפקיד...".

לאחר-מכן מפרט מראגי את ה"סתירות" השונות. ראשית, הסתירה בין מה שנוסח באמנה הלאומית לבין המצב הממשי במשרדי הממשלה ובמוסדות הציבור. האמנה, למשל, קוראת לביזור דה-צנטרליזציה, ואילו רבים מן המנהלים והאדונים עומדים על צורה ריכוזית של ארגון. האמנה קראה למנהיגות קיבוצית, לבקורת-עצמית, לטיפול רפואי חינם לכל, לחינוך לכל; לא הושם לב לדרישות אלו. לאמיתו של דבר, הממשלה ושאר גופים ציבוריים חסרים את "עצם רוחה של האמנה".

אי-ההתאמה העיקרית השניה היא זו שבין תוכנון לביצוע, כי בעוד אשר התיכנון מכון למטרה סופית הרי בביצוע משתכחת לעתים קרובות התכלית הכוללת והוא נתקע במי-המדמנה של פרטי-סרק.

כאן אנו מגיעים לסתירה הגדולה השלישית, והיא המיתח בין האנשים העושים במלאכה, שלעתים קרובות הוא לובש צורה של התנגשות בין הדור הישן השמרני לדור החדש המהפכני.

הסתירה הרביעית קשורה בשרידי "הפיאודליות והריאקציה". אף כי הוכרזה מלחמה ניצחת על יסודות אלה, טוען מראגי שעדיין יש להם השפעה ניכרת בכל שטחי חיים. השפעה זו חזקה במיוחד במועצות המקומיות של הכפרים, שבהן עדיין רמה ידם של הזקנים והעשירים. אבל קיימת היא גם בערים, מקום שסוחרים, קבלנים, יבואנים ושאר אנשי-עסקים לשעבר, כפי שאומרים, "חזרו ונכנסו מן החלון".

מה הסיבה האמיתית לפער העגום הזה בין המציאות לרעיון? מראגי דוחה את התיאוריה שבכל זה אשמה החברה המצרית, השרויה כיום במעבר ממבנה פיאודלי ריאקציוני-פרוטקציוני למבנה חדש, סוציאליסטי ונאור.

"אין אנו יכולים לחכות עד שתירפא החברה כולה מחלאיה כדי להקים לנו מנגנון ממשלתי בריא", הוא מוחה ואומר, לדעתו, הסיבה הראשונה-במעלה לסתירה היא ש"כמה קבוצות מופעלות על-ידי אינטרסים מעמדיים יותר מאשר על-ידי דחף מהפכני או הכרה סוציאליסטית". סיבה נוספת היא ש"הגידול הפתאומי הצריך מספר רב של מארגנים ומנהלים במינהל ובמדיניות—ההללו לא היו מוכנים למשימה". סיבה שלישית היא החקיקה: החוקים פשוט אינם תואמים את המצב המהפכני החדש. והסיבה האחרונה היא המאבק על השררה בין המשרדים השונים. לכאורה אין אף אחד יודע בדיוק היכן מתחילה סמכותו והיכן היא מסתיימת: לא המנכ"ל, לא מועצת-המנהלים, לא המיניסטר, גם לא המועצה-העליונה-למוסדות... מראגי אינו מצביע על פתרונות קלים. הוא פשוט קורא לעוד ועוד דיונים פומביים ולהבהרה נוספת של הבעיה (שם).

"המעמד החדש"

ואולם הבירוקרטיה לא היתה הסכנה החמורה ביותר. באביב 1964 דומה היה שבחוגים המדיניים של קאהיר הפל מדברים על סכנותיו של "המעמד החדש". מילור באן דז'ילאס, המארקסיסט המרדן היוגוסלבי, שב-1957 פירסם את ספרו המהולל על ההלכה והמעשה של "המעמד החדש", הצביע אז על מעמד זה הצומח ועולה תחת השלטון הקומוניסטי. במרס 1964 עמד הנשיא עבד אל-נאצר בקצרה על איזה "מעמד חדש" בלתי-מוגדר שצומח היה ועולה, לדבריו, במצרים. רמז זה, שהושמע בנאום באסיפה הלאומית, הספיק לדוברים ולאידאולוגים של המשטר שיפתחו עד-מהרה במסע-תעמולה נגד הגידול האפל והמפתיע הזה בחברה המצרית. אולם בדיקת מה שנכתב בנושא מעלה שמסע-התעמולה כוון לעתים קרובות ביותר נגד המעמד הבינוני של הארץ. בהיעדר מעמד-פועלים ומעמד-איכרים בעלי הכרה מדינית היו הוגיה ומחולליה של מהפכת 1952 אלה שנתקראו "המשכילים המהפכניים", שמקובל לומר עליהם כי הם מנהיגיה של תנועות מהפכניות לא רק במצרים אלא בעולם כולו—

והדברים אמורים אפילו באותן מהפכות שהאידיאולוגיה שלהן נשענת על מעמד הפועלים והאינטרסים שלו. אבל הצרה היא שהמעמד הבינוני הזה, המהפכני בתחילה, נוטה לקפח את הדחף המהפכני שלו ולדאוג לעצמו ולאינטרסים שלו, ומתוך כך נוהג הוא כמדומה כאילו היה מעמד חדש.

על הולדתו של "מעמד חדש" זה עמד, במאמר ארוך בירחון הקאהירי "אל-כאתב", העורך אחמד עבאס צאלח. החברות המודרניות של אירופה ידעו שני סוגים של מהפכה—מסביר צאלח—הבורגנית והפועלית. אולם במצרים שלפני המהפכה, כאשר כל המשרות והמקצועות החשובים היו בידי "מעמד לבנטיני המורכב בעיקרו מיעוטים זרים", היתה האינטליגנציה המצרית המעמד אשר חש במירב החריפות בעוול ובקיי פוחים. דבר זה, יחד עם טרוניותו המדיניות והלאומיות, הוא שהפך את המעמד הבינוני המצרי לחיל-חלוץ מהפכני. תחת שלטון האימפריאליסטים הבריטיים, מעמד ביניים זה הוא שנטל לידיו את הנהגת התנועה המהפכנית. "אולם לאחר נצחון המהפכה שוב אין המעמד הזה בהכרח מהפכני".

משנעלם המעמד הבינוני הזר מן הבנקים, משרדי-המשלה והמקצועות החפשיים— כמו גם מן המסחר והתעשייה ומן האחוזות הקטנות—"טבעי היה הדבר שמעמד הביניים המצרי יתפוס את מקומו ויטול עליו את פעולותיו, ובכך ישיב לו את הזכויות הכלכליות אשר עליהן נלחם בשנים הקודמות". מצד שני, טבעי היה הדבר שהמהפכה תשתמש בכשרונות ובמומחיות אשר בידי המעמד הזה.

כאן היתה לידתו של "המעמד החדש". מעמד זה לא היה ברשותו כל הון לנצלו ביזמה פרטית, אך הוא מילא את כל העמדות החשובות בסקטור הפרטי והציבורי כאחד. על-כ"ל פנים, הואיל והתלהבותו המהפכנית היתה מוגבלת, נטה מעמד זה—לאחר שהשיגה מהפכתו את מטרותיה—לנסות ולשמור על הישגיו שלו.

דומה כי המעמד החדש נוטה לאמץ לו את ההרגלים הרעים של זה שקדם לו: ביזבו פורני, חיי-מותרות ורדיפת-ענוגות. יתר על כן, שוב אין דעתו נתונה לשאר חלקי העם—האיכרים, הפועלים והמקופהים בכלל. נאמר לנו כי רצינית עוד יותר היא העובדה שהרגלי הביזבו הפרטיים נוטים להשפיע על הוצאות הציבור ועל המשק הלאומי בכללותו. אנשי המעמד החדש תופסים עמדות חשובות בניהולם של בתי-עסק, בתי-חרושת ושאר מוסדות כלכליים, ובתפקידיהם אלה הם קובעים את קווי-המדיניות הכלכליים של הארץ. הואיל והרגלי הביזבו הפרטיים משתקפים בייצור התעשייתי, יש למעמד החדש נטייה לשים את הדגש במוצרי-תצרוכת במסע הנוכחי לקראת התיעוש. "ואיזה מין מוצרי-תצרוכת? המין שהמעמד הזה עצמו זקוק לו—מכוניות, מקררים חשמליים, ציוד-מטבח מודרני, מלבושי-מותרות, ושאר מנעמיהם של החיים המודרניים".

גם בדיוור נשתרשה המגמה לבנות חווילות פרטיות ודירות-מותרות, "ולכן מפעלי הברזל והמלט שלנו מיצרים עתה כדי למלא את הביקוש הגובר הזה לדירות-מותרות". אכן, הגיעו הדברים לידי כך שמעונות השיפון הציבורי נמכרים עכשיו לדייריהם, המשלמים לא מחסונותיהם שלהם אלא מהלוואות שמספקים "הבנקים הערביים".

המעמד החדש נאשם גם בכך שהוא אוכל יותר ממה שמגיע לו ("אל-כאתב", קאהיר, מרס 1964).

האשמות בוטות עוד יותר מוטחות נגד המעמד החדש במאמר של כאמל אל-זוהירי ב"רוז אל-יוסף", הטופל עליו שהוא "סכל וקשה-עורף", שהוא "קשור לעבר יותר מאשר לעתיד", ושהוא "מתיחס בפסימיות למדע ולמאמץ הגדול הנעשה בהקמת הסכר העליון החדש באסואן" ("רוז אל-יוסף", קאהיר, 30 במרס 1964). נעימת דיבורו של זוהירי, החריפה והמקטרגת, מעוררת כביכול את הרושם שאולי מכינים מעין טיהור נגד המעמד החדש הזה. אך למעשה אמצעי-הזהירות העיקרי שנוקט נגד השפעתו הפושה וגוברת של המעמד החדש היה החלטתו של המשטר לתת לפועלים ולאיכרים אחוז הוגן בנציגות, הן בהנהלות של חברות ובתי-חרושת הן באסיפה הלאומית.

ההנהגה המהפכנית, שעמדה על השפעותיו של המעמד החדש בשטח המדיני כמו גם בשטח החברתי והכלכלי, דאגה להקצות לא-פחות מ-50 למאה מכל עמדות הייצוג לפועלים ולאיכרים, דבר המקנה להם משקל שווה לרכושנים הלאומיים, למעמד הפקידים ולאינטליגנציה המהפכנית גם יחד.

הכרה מהפכנית

אבל סכנותיו של "מעמד חדש", הקשיים הנובעים מעודף-האוכלוסים, התהום בין העיר והכפר, ומעמדן דר-המשמעי של הנשים אינם אבני-הנגף היחידות אף לא העיקריות בדרך הגשמת האידיאלים של המהפכה. מעל להם ומעבר להם ארבה תמיד השאלה של מה-שקרוי לפעמים בפי המשטר הכרה מהפכנית בקרב ההמונים, ובפרט בדור החדש. אבל דומה כי המסע להחדרת הכרה מעין זו מעולם לא עשה חיל רב—ודבר זה נכון לגבי הדור הצעיר לא-פחות מאשר לגבי ההמונים בכללם. מעטים מאד המחקרים השיטתיים שראו אור בנידון, אבל כדאי לציין מחקר אחד צנוע למדי. המדובר בסקר הערכים שבהם מחזיק הנוער המצרי, המצביע על התנודות שחלו בערכים אלה בין השנים 1957 ל-1962. הסקר נערך על-ידי ד"ר מוחמד אבראהים קאד'ם, מרצה בבית-המדורש-לבנות בקאהיר, והוא ביקש להראות מה השתנה בדגשים בערכי הנוער בחמש השנים הנסקרות ולהציע כמה הסברים לתזויות אלו. כבסיס לעבודתו מנה ד"ר קאד'ם 63 ערכים מעין אלה, נחלקים לאחד-עשר סעיפים—מוסריים, חברתיים, אישיים, מדעיים וכלכליים. הערכים המוסריים, למשל, כוללים ערכים כגון דת, צדק ומסורת, ואילו החברתיים כוללים מין, משפחה ועבודה. שיטתו היתה פשוטה למדי. ב-1957 חקר 40 בחורים ובחורות שלמדו באוניברסיטאות ובשאר מוסדות של השכלה גבוהה ורשם את קורותיהם האישיים, ניפה את הערכים שבהם החזיקו ומיין אותם לפי הסעיפים שלמעלה. כעבור חמש שנים שב וחקר אותם תלמידים עצמם, בירר מה השינויים שחלו בעמדותיהם, והכין את הסקר ההשוואתי שלו. מסקנתו העיקרית של ד"ר קאד'ם נוגעת בהשפעה המכרעת של התנאים החברתיים והכלכליים על הערכים המקובלים בחברה. בתחום הערכים המוסריים, למשל, עמדה

ה"דת" במקום השני ב־1957 בתוך אחד־עשר הערכים שפורטו בסעיף זה. ב־1962 עמדה במקום הראשון (30% אצל תלמידים ו־16% אצל תלמידות). ה"צדק", שעמד במקום הראשון ב־1957, ירד למקום השני ב־1962, והפופולריות שלו אצל הבחורות ירדה כמעט עד למחצית ממה שהיתה חמש שנים קודם־לכן. ד"ר קאד'ם מתרץ ותופעה זו בעובדה שהתנאים החברתיים ב־1962 נעשו פים יותר לייצוב הערך הדתי, ואילו עקב ההתקדמות שהשיגה החברה המצרית בשטח החברתי, ובהישגי הנשים, "פחת הצורך של האשה בצדק ומתוך כך ירדה הערכתה כלפיו".

"מסורת", מצד שני, נשארה באותו מקום חמישי בו החזיקה ב־1957. עם זאת היו כאן כמה תזוזות מעניינות ביותר. כי בעוד אשר חמש שנים קדם תפסה אותו מקום אצל בנות ובנים כאחד, הרי עתה תפסה 25% אצל הבנות ורק 4% אצל הבנים—ומכאן מסתבר ששיעור ה"אבולוציה" אצל התלמידים גדול פי־ששה מאשר אצל התלמידות. בקבוצת הערכים החברתיים נשארה "האהבה למשפחה" יציבה: 50% ב־1957 ו־49% ב־1962. ההתפתחות הסוציו־כלכלית לא השפיעה אפוא על הערך המסוים הזה.

ה"מין", לעומת זה, גילה נטייה של ירידה אצל הבנות. ב־1957 היה האחו שווה, אבל בשנת 1962 היה האחו 15 אצל הבנות וכמעט כפליים אצל הבנים. "התאפקות" מינית כערך היתה מקובלת על הבנות הרבה יותר מאשר על הבנים. בעיני ד"ר קאד'ם מלמד הדבר על מצב של מבוכה נפשית שלא כדאי להמשיך בו. "בית־הספר יכול לסייע לפתרון על־ידי מתן חינוך מיני בריא".

התפתחות שנחשבה מחרידה עוד יותר היתה זו שנתרחשה בקבוצת הערכים האישיים או הסובייקטיביים. ב־1957 תפסו "חכמה" ו"תבונה" מקומות ראשונים, ולאחריהם "התנהגות" ו"עוֹה־החלטה". ב־1963 קפצה ה"התנהגות" האישית למקום הראשון, ואילו החכמה והתבונה באו במקום השני. אמת, הבנות הן שהכריעו כאן את הכף לטובת הגיבונים החיצוניים, אך בעיני ד"ר קאד'ם נשאר הדבר מקור לדאגה. דומה כי גם "עוֹה־החלטה" ירד בדרגה. ואצל הבנות מקובל היה עכשיו כפליים מאשר אצל הבנים.

"עבודה" כערך הוסיפה לתפוס ב־1962 מקום שלישי בין הערכים הכלכליים, אבל מידת הערכתה ירדה מ־20% ל־11%, התפתחות שלדעת ד"ר קאד'ם הצביעה על כמה ליקויים במערכת החינוך, השמה את הדגש בהלכה יותר מאשר במעשה. מעודדת יותר היתה ירידתו של "רכוש" כערך מן המקום הרביעי לחמישי. לדעת ד"ר קאד'ם היתה זו תוצאה מהגשמת הסוציאליזם, שחיוקה את הרגשת־הבטחון של היחיד.